

مقدمه

یکی از علل اصلی بروز اختلاف بین مسلمانان بعد از وفات پیامبر (ص)، مسأله‌ی جانشینی ایشان بود. از همان ابتدا، عده‌ای از صحابه با استناد به روایات متعددی که از ایشان مبنی بر جانشینی حضرت علی (ع) وجود داشت، راه خود را از سایرین جدا کرده و در تاریخ اسلام به شیعیان علی یعنی هواداران و پیروان علی بن ابیطالب معروف شدند. این گروه در طول تاریخ پر فراز و نشیب خود به شاخه‌های متعددی تقسیم شد. عامل اصلی و اساسی در به وجود آمدن فرقه‌های مختلف شیعی، مسأله‌ی امامت بوده که در مذهب تشیع به عنوان یکی از اصول اساسی دین مطرح است. یکی از بارزترین فرقه‌های منشعب از تشیع، فرقه‌ی اسماعیلی می‌باشد. پیروان این فرقه معتقدند، امام صادق(ع) در دوران حیات، فرزند ارشد خود یعنی اسماعیل را به عنوان امام بعدی معرفی کرده است. بنا بر روایات متواتر شیعی اسماعیل در دوران حیات پدر از دنیا رفت. در این هنگام هواداران وی به دوشاخه تقسیم شدند؛ عده‌ای به مهدویت اسماعیل قائل شده و گفتند که اسماعیل نمرده و به زودی ظهور خواهد کرد. دسته‌ی دوم امامت محمد بن اسماعیل را پذیرفته و اعلام کردند که امام صادق نص امامت را به نام محمد کرده است. بعدها این دسته‌ی اخیر نیز دچار اختلاف شدند و در مرگ محمد تردید کرده و او را قائم نامیدند. بعد از ظهور عبیدالله المهدی یعنی مؤسس خلافت فاطمیان که خود را از نوادگان امام صادق معرفی کرده بود، باز هم دگرگونی در مذهب اسماعیلی صورت گرفت؛ این بار فاطمیان اعلام کردند که عبیدالله به عنوان امام و نه حجت امام قائم(که قبلاً به رهبران مرکزی دعوت اطلاق می‌شد) ظهور کرده و دور جدیدی در حیات بشریت آغاز شده است.

فاطمیان رفته رفته به موفقیت‌های زیادی نائل آمدند و توانستند بر بخش وسیعی از سرزمین‌های تحت سلطه‌ی عباسیان حاکم شوند. تکاپوهای تبلیغی فاطمیان را می‌توان مهمترین عامل موفقیت آنان ذکر کرد. خلفای فاطمی در واقع همان سازمان دعوت اسماعیلی را که قبل از آن‌ها نیز وجود داشت بسط و گسترش دادند. یکی از مهمترین مراکز دعوت اسماعیلی، نیمه‌ی شرقی ایران یعنی خراسان و ماوراءالنهر بود. انتخاب

این سرزمین‌ها بنا به دلایل متعددی که در ادامه مفصل بدان خواهیم پرداخت صورت گرفته بود و موفقیت - های بزرگی را نیز برای فاطمیان و اسماعیلیان به دنبال داشت. بنا بر این، این رساله در پنج فصل تنظیم شده است.

فصل اول، به کلیات تحقیق اختصاص دارد و موارد مربوط به مقدمات این تحقیق را توضیح خواهد داد.

فصل دوم، به معرفی اسماعیلیان و تکاپوهای سیاسی آنان در طول تاریخ اختصاص داده شده و با بیان کلیاتی در مورد مذهب و فعالیت‌های آنان در صدد معرفی آنان هستیم.

فصل سوم، به خراسان و ماوراءالنهر به عنوان مراکز مهم گسترش دعوت اسماعیلی اختصاص یافته و نقش این سرزمین‌ها در انتخاب از طرف داعیان اسماعیلی و پیشرفت این مذهب در مناطق پیش گفته بررسی شده است.

فصل چهارم، ضمن معرفی سازمان دعوت و اصطلاحات خاص این بخش از فعالیت اسماعیلیان، به معرفی داعیان بزرگ اسماعیلی اختصاص داده شده است.

فصل پنجم، تعاملات سیاسی - اجتماعی اسماعیلیان را با حکومت‌هایی چون سامانیان، غزنویان و سلجوقیان بررسی کرده و چالش‌هایی که گاه بر سر راه گسترش این مذهب قرار می‌گرفت و به نوعی به حاکمیت‌های پیش گفته مربوط بود، مورد ارزیابی و تحلیل قرار گرفته است.

در پایان، پیوست‌های تحقیق که مجموعه‌ای از نقشه‌های تاریخی مربوط به قرون چهار و پنج هجری می‌باشد، آمده است که جهت آشنایی هر چه بیشتر با جغرافیای منطقه مفید به نظر می‌رسد و به خصوص راهنمای خوبی برای فصل‌های دوم و سوم این پایان‌نامه می‌باشد.

شایان ذکر است که به علت کمبود منابع اسماعیلی در ایران، نگارنده با انستیتوی اسماعیلیان انگلستان در مورد به دست آوردن منابع، مکاتبات وسیعی صورت داده است که به علت دوری مسافت امکان دستیابی سریع به آن‌ها وجود نداشت؛ لذا به کمک استادان بزرگواری چون جناب آقای دکتر حسینی بدخشانی، با

کتاب و آثاری که در کتابخانه‌های داخلی وجود داشت آشنا شده و کار جمع‌آوری اطلاعات به انجام رسید. در پایان بر خود لازم می‌دانم تا از همه‌ی عزیزانی که در کار جمع‌آوری و تدوین مطالب پایان‌نامه نهایت همکاری را با این حقیر داشتند تشکر و قدردانی نمایم. امید که همه‌ی این بزرگواران در پناه حضرت حق، سالم و سرفراز باشند.

فصل اول :

مبانی و کلیات تحقیق

۱-۱. شرح مسأله:

مذهب اسماعیلی به عنوان شاخه‌ای از مذهب تشیع در سده‌های اولیه‌ی تاریخ ایران بعد از اسلام، منشأ تغییر و تحولات بسیاری بوده است. این فرقه که قائل به امامت اسماعیل فرزند ارشد امام صادق (ع) بودند، در این سده‌ها طی تبلیغات گسترده و فراگیر، حوزه‌های نفوذ اسماعیلی‌گری را در مناطق مختلف جهان اسلام گسترش دادند و در پی این گونه تلاش‌ها بود که موفق به تأسیس حکومتی اسماعیلی مذهب در شمال افریقا با نام فاطمیان شدند. فاطمیان بر پایه‌ی دعوت پیشین، تشکیلات تبلیغاتی جدید و فراگیرتری را در سراسر جهان اسلام تدارک دیدند و در زمیعی گسترش دعوت اسماعیلی به دستاوردهای زیادی نائل آمدند. داعیان مختلفی از سوی آنان به سرزمین‌های دور و نزدیک فرستاده می‌شدند که وظیفه‌ی آنان گسترش حوزه‌ی نفوذ فاطمیان و در پی آن انتشار دعوت اسماعیلی بود. خراسان و ماوراءالنهر از جمله مناطق مورد توجه دعوت اسماعیلی بود؛ چرا که از نظر جغرافیایی دارای موقعیت بسیار مطلوبی بوده و ملاک‌هایی چون مخاطبان بی‌شمار با فرهنگ‌های مختلف و قومیت‌های گوناگون را جهت انتخاب از سوی داعیان داشته است. همچنین چهره‌های سرشناس علمی، سیاسی و فرهنگی که نزد مردم محبوبیت داشتند، دعوت اسماعیلی را پذیرفته و به عنوان حامیان و طرفداران مذهب اسماعیلی، نقش عمده‌ای در تبلیغ و گسترش آن ایفا کردند. از طرف دیگر حضور قدرت‌هایی چون سامانیان در این مناطق و اعمال سیاست تساهل مذهبی و اج‌تماعی از سوی آنان موجب فراهم آمدن فضای مناسبی جهت رشد اندیشه‌های ملی و مذهبی شده بود.

بنابراین موضوع اصلی پژوهش حاضر، دعوت اسماعیلی در خراسان و ماوراءالنهر است که از میانه سده سوم آغاز شده و در نهایت گسترش قدرت آن‌ها در نقاط مختلف ایران و تشکیل دولت نزاری در الموت قزوین را به دنبال داشته است. لذا این پژوهش در پی آن است که از زوایای مختلف، آن چه منجر به این موفقیت و جذب عده‌ی زیادی به مذهب اسماعیلی شده را نشان داده و به تحلیل بگذارد.

۱-۲. سوالات و فرضیات تحقیق:

سؤال اول- ویژگی‌های سیاسی- اجتماعی خراسان و ماوراءالنهر چه تأثیری در گسترش دعوت اسماعیلی داشته است؟

سؤال دوم- توانمندی‌های شخصی داعیان چه تأثیری در پیش برد دعوت اسماعیلی در خراسان و ماوراءالنهر داشته است؟

سؤال سوم- موقعیت جغرافیایی و سوق الجیشی خراسان و ماوراءالنهر چه تأثیری در گسترش دعوت اسماعیلی داشت؟

فرضیه‌ی اول- حضور قدرتمند دولت سامانی در خراسان و ماوراءالنهر و اعمال سیاست تساهل و تسامح از سوی آنان بستر مناسبی را به لحاظ فرهنگی و اجتماعی فراهم کرده بود، لذا این مناطق مورد توجه داعیان اسماعیلی قرار گرفت.

فرضیه‌ی دوم- برخی از داعیان اسماعیلی در خراسان و ماوراءالنهر، از جایگاه بالایی در زمینه‌های علمی، سیاسی و مذهبی برخوردار بودند، لذا گسترش دعوت اسماعیلی در مناطق مذکور مرهون حضور فعال آنان بوده است.

فرضیه‌ی سوم- موقعیت جغرافیایی خراسان و ماوراءالنهر و دوری از دستگاه خلافت عباسی موجب فراهم آمدن زمینه‌های مناسبی برای تبلیغات شد ؛ لذا این امر عامل مهمی برای گسترش دعوت اسماعیلی در مناطق مذکور بود.

۳-۱. هدف تحقیق:

هدف مستقیم پژوهش حاضر، پاسخ به سؤالات مطرح شده ی فوق است که محرکی برای جستجو و تحقیق در این مورد بود. در کنار این هدف مستقیم ، هدف بلند مدتی نیز در ذهن نگارنده پرداخته شده است. و آن هم این که، در آینده و با کمک یافته‌های این پژوهش، بتوان به یک نظریه‌ی علمی دست یافت و پله‌ای بر معارف بشری افزود.

۴-۱. ضرورت تحقیق و اهمیت موضوع:

با توجه به ابهامات زیادی که در مورد فرقه‌ی اسماعیلی وجود دارد و نیز به علت حضور فعال آنان در ایران اسلامی به عنوان یک اقلیت مذهبی، به خصوص در منطقه‌ی خراسان و ماوراءالنهر و سؤالات متعددی که در مورد منشأ و فعالیت‌های نخستین آنان در ایمان مطرح شده، پژوهش حاضر در پی آن است تا به کمک منابع و اسناد موجود و با طرح دلایلی متفاوت‌تر از آن چه دیگران بدان پرداخته اند، گسترش دعوت اسماعیلی در مناطق مذکور را به تحلیل گذاشته و فصلی تازه را در تاریخ این فرقه ورق بزند.

۵-۱. سوابق پژوهشی:

سوابق پژوهشی در مورد اسماعیلیان نسبتاً زیاد و قابل توجه است و محققین زیادی در مورد عقاید، آداب و فرهنگ اسماعیلی قلم فرسایی کرده اند . این مسأله شامل حال فاطمیان نیز می شود و پایان نامه‌های ارزشمندی در این مورد نوشته شده است. در مورد دعوت اسماعیلی و نکاپوهای داعیان این فرقه در خراسان و ماوراءالنهر، پایان نامه‌ی مجزایی نوشته نشده است. اما یکی از آثار ارزشمندی که در این باره نوشته شده **اولین ظهور اسماعیلیه در ایران** نوشته س.م. استرن است، که توسط حسین نصر ترجمه شده است. رویکرد این اثر که در واقع سخنرانی استرن در دانش‌گاه تهران بوده و بعداً توسط نصر به فارسی برگردانده شده، با برخی بخش‌های پژوهش حاضر همخوانی دارد؛ به خصوص در معرفی مناطق جغرافیایی حضور داعیان، بسیار کاربردی به نظر می‌رسد.

نمونه‌ی دیگر، کتاب *تاریخ الدعوه الاسماعیلیه* اثر نویسنده‌ی اسماعیلی مذهب، مصطفی غالب است؛ وی در این کتاب به صورت کاملاً گذرا اشاره‌هایی به فعالیت‌های داعیان در ایران کرده و نام چند داعی و فعالیت‌هایشان را به بحث گذاشته است، ولی مسیری را که پیموده با محوریت مکانی خاصی نبوده و لذا سازمان دعوت را به طور عمومی بررسی کرده است.

مقاله‌ی *نفوذ و تأثیر تنزیه گرایان اسماعیلی بر دربار نصر بن احمد سامانی*، نوشته‌ی سید حسین رئیس‌السادات که در فصل‌نامه‌ی خراسان‌پژوهی، سال سوم، شماره ۱، بهار ۱۳۸۰ چاپ شده، به بررسی تکاپوهای داعیان اسماعیلی در دربار سامانی و به خصوص امیر نصر پرداخته است.

حسین ایزدی در مقاله‌ای تحت عنوان *فعالیت‌های داعیان اسماعیلی در ایران*، اشاره‌های مفیدی به تکاپوهای داعیان اسماعیلی در ایران کرده و مناطق مختلف دعوت اسماعیلی را مشخص نموده است؛ همچنین در این مقاله تعدادی از داعیان معروف اسماعیلی به همراه گزارش کوتاهی از فعالیت‌های تبلیغی هر کدام معرفی شده‌اند. این مقاله در پژوهشنامه علوم انسانی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید بهشتی شماره ۵۱ پاییز ۱۳۸۵ به چاپ رسیده است.

یعقوب آژند در مقاله‌ای تحت عنوان *قرمطیان در ایران* که در فصلنامه تاریخ اسلام شماره ۲۷، پائیز ۱۳۸۱ چاپ شده است، به فعالیت‌های داعیان اسماعیلی در ایران اشاره کرده و تفاوت‌هایی که در نقاط مختلف ایران در کلو داعیان دیده شده را نشان داده است.

فاطمه جان احمدی در رساله‌ی دکتری خود با عنوان *مبانی مشروعیت و ساختار قدرت خلافت فاطمیان مصر تا پایان خلافت المستنصر*، اشاره‌هایی به نهاد دعوت، مراتب سازمان دعوت، وظایف داعی و ویژگی‌های او، نقش داعیان در تحکیم قدرت فاطمیان و فعالیت‌های داعیان در خارج از قلمرو فاطمیان داشته است ولی چون رویکرد اصلی پژوهش ایشان بررسی مبانی مشروعیت فاطمیان است، تمرکز بر روی سازمان دعوت و فعالیت‌های داعیان نداشته‌اند و لذا نمی‌توان آن را به عنوان پایان‌نامه‌ای که بر روی این

موضوع کار کرده معرفی کرد. ایشان مقاله ای نیز تحت عنوان **نهاد دعوت فاطمیان** در پژوهشنامه علوم انسانی شماره ۵۱ پاییز ۱۳۸۵ به چاپ رسانده اند که دربرگیرنده‌ی همان مطالب مطرح شده در رساله است.

کتاب **تاریخ و عقاید اسماعیلیه** نوشته‌ی فرهاد دفتری از آثار ارزشمند و البته جدیدی است که در باب کیش اسماعیلیان و خلافت فاطمیان نوشته شده است. همان طور که از نام این اثر بر می‌آید، بیشتر به معرفی اسماعیلیان و فاطمیان، عقاید و تاریخ آن‌ها توجه شده و در قسمت‌هایی از بخش‌های نخست آن به فعالیت‌های داعیان اسماعیلی اشاره شده است. از آن‌جا که دفتری منابع بی‌شماری را دیده و وقت زیادی را صرف نوشتن این اثر کرده است، بسیار مورد استفاده قرار گرفت و راه‌گشای بخش اعظم پژوهش حاضر واقع شد. به هر صورت وی تحلیل قابل‌ذکری از حضور داعیان، انگیزه‌ها، اهداف و دلایل پیشرفت آنان ارائه نموده و بیشتر سعی کرده، مناطق جغرافیایی فعالیت داعیان اسماعیلی را در ایران مشخص کند.

تفاوت بین پژوهش حاضر و کارهای انجام شده در این است که خراسان و ماوراءالنهر محوریت بحث را تشکیل می‌دهند و سعی خواهد شد ویژگی‌های جغرافیایی، سیاسی و اجتماعی مناطق مذکور و نیز توانمندی‌های شخصی داعیان که در گسترش دعوت اسماعیلی تأثیر به‌سزایی داشته است، بررسی و تحلیل شود؛ یعنی همان مباحثی که در پژوهش‌های پیشین به آن توجه نشده است.

۶-۱. حدود و نقطه تمرکز یا محدوده‌ی زمانی و مکانی تحقیق:

این پژوهش، دعوت اسماعیلی را از میانه‌ی سده سوم هجری قمری (سال‌های دهه‌ی ۲۵۰ و ۲۶۰هـ.ق) تا تشکیل حکومت نزاری (۴۸۳هـ.ق) در محدوده‌ی جغرافیایی خراسان و ماوراءالنهر، مورد بررسی و تحلیل قرار می‌دهد.

۷-۱. کاربردهای تحقیق:

این تحقیق به منظور استفاده‌ی دانشجویان رشته تاریخ در مقاطع کارشناسی و کارشناسی ارشد در موضوعات وابسته به تاریخ اسلام و ایران اسلامی در سده‌های اول بعد از اسلام ارائه می‌شود. همچنین

اسفاده کنندگان آن می توانند پژوهشگران دوره میانه ی ایران، پژوهشگران تاریخ خراسان، استادان دانشگاه، دبیران آموزش و پرورش و مردم شناسان و جامعه شناسان مذهبی باشند.

۸-۱. روش و ابزار جمع آوری، انجام و تجزیه و تحلیل اطلاعات تحقیق:

با توجه به موضوع، نوع تحقیق بر مبنای ماهیت توصیفی - تحلیلی است و پژوهشگر می کوشد ابتدا موضوع را به دقت توصیف و تشریح کرده و سرانجام ابعاد و زوایای دعوت اسماعیلی و فعالیت های داعیان را در ایران و به ویژه خراسان و ماوراءالنهر تحلیل و تبیین کند. بدیهی است که روش گردآوری اطلاعات در این پژوهش عمدتاً کتابخانه ای و اسنادی بوده و در صورت لزوم از روش میدانی نیز بهره گرفته شده است.

۹-۱. جنبه ی جدید بودن و نوآوری تحقیق:

تاکنون رساله یا کتابی که صرفاً دعوت اسماعیلی را قبل از تشکیل دولت نزاری در خراسان و ماوراءالنهر بررسی کند، نوشته نشده و از این حیث موضوع پیش رو، موضوع جدیدی است. لذا این پژوهش ضمن استفاده از دستاوردهای پژوهش های پیشین، می کوشد با اتکا به منابع و مآخذ معتبر، تحلیلی تازه و جدید ارائه دهد و دریچه های نو و بی طرفانه به موضوع بگشاید و به صورت تخصصی تر، دعوت اسماعیلی را مورد مطالعه قرار دهد.

۱۰-۱. نقد و بررسی منابع:

۱-۱۰-۱. منابع تاریخ نگارانه

- سیاست نامه

سیاست نامه یا سیرالملوک که عموماً تاریخ نوشتن آن را ۴۸۴ هجری دانسته اند، تألیف حسن بن علی طوسی از وزرای کاردان البارسلان و ملک شاه سلجوقی می باشد. این کتاب، گلچینی است از قطعات گوناگون، کوتاه و بلند، که از منابع مختلف جمع آوری شده است. نظام الملک در این کتاب لحنی تند و گستاخانه نسبت با اسماعیلیان دارد و آن ها را از دایره ی اسلام بیرون می داند. یکی از دلایل دشمنی وی با اسماعیلیان،

مشکلات شخصی وی با رهبر صباحیان الموت یعنی حسن صباح بوده و همان طور که در تاریخ آمده است، در نهایت وی به دست یکی از همین صباحیان به قتل می‌رسد.

نظام‌الملک اطلاعات بسیار ارزشمندی راجع به تکاپوهای نخستین داعیان اسماعیلی در ایران ارائه کرده است که در سایر منابع یافت نمی‌شود و از این نظر کتاب فوق در فصل مربوط به داعیان اسماعیلی بسیار راه‌گشا بوده است.

- الکامل فی تاریخ

این کتاب اثر گران سنگ عزالدین ابن اثیر (وفات ۶۳۰ هجری) می‌باشد. الکامل را باید تنها کتابی دانست که به همه دولت‌های اسلامی در تمامی سرزمین‌ها پرداخته است. این کتاب که ترجمه‌ی فارسی آن نیز موجود است، در چاپ‌های مختلف مورد استفاده‌ی نگارنده قرار گرفته و شمار جلد‌های آن در هر یک از چاپ‌ها متفاوت است. در معرفی اسماعیلیان، فاطمیان و قرمطیان و همچنین در بیان قیام‌های شیعی خراسان و ماوراءالنهر و معرفی برخی داعیان اسماعیلی و نیز حوادث مربوط به حکومت سامانیان، این اثر بسیار کاربردی بوده است. دیدگاه ابن اثیر نسبت به اسماعیلیان و فاطمیان تقریباً روشن است و به گفته‌ی خود وی، از کسانی که بر نسب آن‌ها (فاطمیان) طعن زده‌اند، تبری جسته است. وی سعی کرده نسبت به بیان تاریخ اسماعیلیان حداکثر بی‌طرفی را رعایت کند که از این نظر تا حد زیادی موفق عمل کرده است.

- تاریخ جهان‌گشا

علاءالدین عطاملک جوینی از وزیران و مشاوران معروف هلاکوخان مغول بوده است و این اثر را در ۶۵۸ هجری نوشته است. مطالب تاریخ جهان‌گشا درباره‌ی اسماعیلیان بسیار اهمیت دارد، زیرا پس از فتح قلع‌ه الموت، به دستور هولاکو کتابخانه‌ی الموت در اختیار جوینی قرار گرفت و او تاریخ اسماعیلیان را از منابع آن‌جا استخراج کرد، ولی درست امانت به خرج نداده و حق مطلب را در آوردن نام آن کتاب‌ها در اثر خود ادا نکرده است.

در این کتاب خلاصه‌ای از تاریخ اسماعیلیان، آن هم آمیخته با تعصب و دشنام و تحریفی که نویسندگان سنی مذهب آن روزگار نسبت به تاریخ شیعیان اسماعیلی، یا به گفته‌ی ایشان ملحدان و اباحیان و نسبت به تاریخ شیعیان دوازده امامی، یا به گفته‌ی ایشان رافضیان، روا می‌داشتند، آمده است. این اثر نیز در موضوعات مربوط به نخستین تکاپوهای داعیان اسماعیلی در ایران کاربرد داشته است.

- طبقات ناصری

یکی از تاریخ‌های معتبر قرن هفتم کتاب طبقات ناصری تألیف قاضی ابو عمرو عثمان بن محمد منهج الدین بن سراج الدین جوزجانی است. طبقات ناصری از مهمترین و مشهورترین کتب تاریخی این عصر است که در زمان مؤلف به شهرت و اعتبار رسید. او علاوه بر این که از کتاب‌های تاریخی دیگر بهره‌های فراوان برده، از مشاهده‌ها و تجربیهای خود نیز در تألیف کتاب سود جسته است. وی در خانواده‌ای به دنیا آمد که از طریق سببی با غزنویان خویشی داشت، لذا یکی از رجال معروف عصر خود بوده که ب‌دربار سلاطین غور و آل شنسب در ارتباط و بسیاری از حوادث تاریخی را به چشم دیده و یا از اشخاص مطلع و مورد اطمینان آن عصر کسب اطلاع نموده است.

از آن جا که منهج الدین ابو عمرو شخصی با تجربه و سیاستمدار بود و موقعیتی نزد پادشاهان زمان خود داشت حاکمان غور و خراسان مکرر او را به مأموریت‌های سیاسی اعزام می‌نمودند. از جمله‌ی به سیستان و قهستان رفت. این سفر به منظور مذاکرات تجاری پس از ویرانی‌های ناشی از حمله مغول بود که مناطقی خراسان را دچار خساراتی کرده بود و تهیه ما یحتاج عمومی با مشکلاتی روبرو بود. وی برای ایجاد ارتباطات اقتصادی و گشودن راه قافله‌ها، سفرهایی به اسفزار، قائن، قلعه سرتخت، گواشیر کرمان، قهستان و شهر تون می‌نماید که تفصیل ملاقات خود با محتشم شهاب حاکم قهستان را در طبقات آورده است.

بخش اعظم طبقات ناصری که تاریخ عمومی به فارسی است، به غوریان اختصاص دارد. همچنین وی اشارات ارزشمندی نیز به فعالیت‌های اسماعیلیان در دوره‌ی غزنویان و سامانیان به ویژه در دوره‌ی امیر نصر دارد که در سایر منابع کمتر به چشم می‌خورد و از این حیث برای موضوع این رساله بسیار مفید واقع شد و

در فصل پنجم که مربوط به حکومت های سیاسی منطقه خراسان و ماوراءالنهر است، مورد استفاده قرار گرفت.

- جامع التواریخ

یکی از بهترین و جامع ترین کتاب‌هایی که به زبان فارسی، درباره‌ی مذهب اسماعیلی نوشته شده، بخش اسماعیلیان، فاطمیان، نزاریان، داعیان و رفیقان از جامع التواریخ است. مؤلف آن، خواجه رشیدالدین ابی الطیب فضل الله بن عمادالدوله ابی الخیر، پزشک سلطان آباقاخان و وزیر غازان خان و اولجایتو و بنیان گذار رشیدیه در سلطانیه و ربع رشیدی در تبریز است. وی این کتاب بزرگ را در تاریخ، به دستور غازان خان و اولجایتو در ۷۱۰ هجری به رشته‌ی تحریر درآورد. جامع التواریخ، تاریخ عمومی جهان است و بخش پیش گفته که از آن در این رساله استفاده شده، از بهترین و سودمندترین بخش‌های جامع التواریخ است. پیداست که وی رعایت امرت را کرده و تنها به آن چه اهل سنت و مورخان رسمی نوشته اند اعتماد نکرده، بلکه از برخی نوشته‌های اسماعیلیان مانند دستورالمنجمین (نوشته شده در ۵۱۳ هجری و در دوران حسن صباح)، بهره برده است. لازم به ذکر است که در مباحث مربوط به نخستین تکاپوهای اسماعیلی در ایران و همچنین زندگی نامه‌ی برخی داعیان اسماعیلی مثل ابویعقوب سجستانی از این اثر ارزشمند استفاده شده است.

- العبر

ابوزید عبدالرحمن بن محمد معروف به ابن خلدون در ۷۳۲ هجری در تونس زاده شد. وی کتاب تاریخ خود را در اوایل ۷۸۴ هجری به پایان رساند. به هنگامی که در قاهره و در جامع الازهر بر کرسی تدریس بود، فصولی را بدان افزود. به گفته‌ی وی چون این کتاب مشتمل است بر اخبار عرب و بربر، خواه بادیه نشینان و خواه شهرنشینان آنان و در آن وضع دولت های بزرگ همزمان ایشان نیز روشن است و در ابتدا و پایان هر خبر به یادآوری ها و عبرت ها پرداخته می شود؛ از این رو آن را کتاب العبر و دیوان مبتدا و الخبر فی ایام العرب و العجم و البربر من عاصرهم من ذوی السلطان الاکبر نام نهادم. ابن خلدون اثر خود را به شیوه ای

تحلیلی نوشته است. این کتاب به فارسی نیز ترجمه شده و از چاپ های مختلف عربی و فارسی آن در این پژوهش استفاده شده است.

در مورد وقایع خلافت عبیدیان (فاطمیان) و به طور کلی آن چه به مغرب و افریقیه و مصر مربوط می شود و نیز تاریخ قرمطیان بحرین و حوادثی که بر علیه خلفای عباسی از سوی آنان رقم خورد و همچنین زندگی نامه ی تنی چند از داعیان اسماعیلی و روابط آنان با سامانیان، از این کتاب استفاده شده است . دیدگاه ابن خلدون نسبت به فاطمیان و نسب آن ها بسیار روشن است و حتی به صراحت و بنا به دلایلی چند، صحت نسب آن ها را تأیید کرده است و کسانی را که نسب فاطمیان را جعلی می دانند، دروغ زن و بی اطلاع خوانده است.

– المواعظ و الاعتبار بذكر الخطط و الآثار

تقی الدین ابو العباس احمد بن علی بن عبدالقادر مقریزی از جمله بزرگترین تاریخ نویسان و محدثان مشهور مصر، در قرن هشتم و نهم هجری است که در قاهره به دنیا آمد . اجداد وی در قاهره وظایف مهمی را بر عهده داشتند و در علوم مختلف سرآمد بودند. از این رو مقریزی تحت نظر جد خود با فقه حنفی آشنا گردید و تا زمان درگذشت پدرش به سال ۷۸۶ هجری، بر این مذهب باقی مانده و سپس به مذهب شافعی روی آورد. وی علاوه بر فقه و حدیث، تاریخ را نیز در حضور بزرگان عصر خود فرا گرفت. مقریزی با هدف تهیه مجموعه معروفی درباره ی سرزمین مصر و احوال ساکنان آن، مجمل و خلاصه ای از اخبار پراکنده این اقلیم را در ۸۲۰ هجری تحت عنوان المواعظ و الاعتبار بذكر الخطط و الآثار در هفت جزء گردآوری نمود . جدیدترین چاپ کتاب مذکور در چهار جلد شامل مقدمه ای در جغرافیای تاریخی، وصف دقیق شهرها و آثار مصر دوران قدیم و قرون میانه است. توجه ویژه مقریزی به دو شهر فسطاط و قاهره به حدی است که نیمی از اثر خود را به احوال قاهره و اخبار خلفای آن، نقشه ها، مناطق، محلات، دروازه ها، گرمابه ها، بازارها، میدان ها، قلعه ها، مساجد، معابد، مقابر و صاحبان مذاهب مختلف ساکن آن شهر اختصاص داده و کتاب را با ذکر عللی که موجب خرابی اقلیم مصر شده، به اتمام رسانده است. مقریزی علاوه بر تاریخ مصر و شمال

افریقا، در بیان تاریخ قرمطیان عراق و نخستین تکاپوهای آنان در ایران، داعیان اسماعیلی در خراسان و نیمه‌ی شرقی ایران و همچنین روابط قرمطیان و فاطمیان اطلاعات ارزشمندی ارائه کرده است که برای فصول مختلف این پایان نامه بسیار مفید و کاربردی بود.

– اتعاظ الحنفا بلخبار الائمه‌ی الفاطمیین الخلفا

اثر دیگری از مقریزی می باشد. این کتاب سه جلدی در مورد تاریخ خلفای فاطمی مصر است. هدف نویسنده پندآموزی مسلمانان از عوامل ظهور و سقوط دولت فاطمیان بوده است. دیدگاه وی در این اثر کاملاً بی‌طرفانه و عینی است و ذکر حوادث ورود فاطمیان به مصر و رویدادهای زمان هر یک از خلفای فاطمی را بیان داشته است. نویسنده به دو شیوه تاریخی و شرح‌حال نویسی و به ترتیب سال‌ها، حوادث و تاریخ فاطمیان را تا ۵۶۷ هجری ادامه داده و در پایان به برخی از ایرادات آنان و نیز سرنوشت فرزندانشان اشاره کرده است. همچنین وی تاریخ سایر دولت‌های علوی در سرزمین‌های افریقایی و مصر را پی می‌گیرد و در کنار آن از جنبش قرمطیان اطلاعاتی را ارائه می‌کند و از این نظر در فصل دوم این پایان نامه که مربوط به معرفی اسماعیلیان می‌باشد بسیار کاربردی بوده است.

۱-۱۰-۲. منابع جغرافیایی

اطلاعات جغرافی نویسان درباره‌ی اوضاع و احوال بلاد، زندگی اقتصادی و رسوم محلی و اعتقادات، زمینه‌ی تحقیق در رویدادهای سیاسی و نظامی ادوار مختلف تاریخ را فراهم کرده است. جغرافی‌دانان مسلمان قرن چهارم هجری، نظیر اصطخری که کتابش در ۳۴۰ هجری به پایان رسید، ابن حوقل که اثرش را حدود ۳۶۶ هجری تألیف کرد و مقدسی که کتابش را در ۳۷۵ هجری نوشت، مشاهده‌گر دقیق‌تر جنبه‌های زندگی مردم بودند. این دو شخص اخیر، اگر چه از اهالی بلاد دور دست غرب اسلامی بودند، اما شخصاً از نواحی شرقی ایران دیدن کردند.

- احسن التقاسیم

اطلاعات وسیعی که ابو عبدالله محمد بن احمد مقدسی در احسن التقاسیم درج کرده، این کتاب را یکی از بزرگترین تألیفات جغرافیایی همه ی اعصار ساخته است. شرح جامعی که از اعتقادات فرقه ای و عصبیت هر مذهب در آن آمده، ارزش ویژه ای بدان می بخشد. وی متولد فلسطین و از طرف مادر ایرانی (قومسی) بوده است. از نظر مذهبی به شیعه تمایل داشته ولی در کل از هیچ مذهبی بدگویی نمی کند و می توان گفت، مشربی وسیع داشته و سعی وی بر این بوده تا در مذاهب مختلف جستجو کند و بهترین آن ها را انتخاب کند. بنا بر شواهد، وی بعد از ۳۸۰ هجری در گذشته است. فارغ از مباحث جغرافیایی، اطلاعات ارزشمندی که مقدسی در مورد ویژگی های اجتماعی و معیشتی مردم خراسان ماوراءالنهر ارائه می دهد، راه گشای بخش اعظم فصل سوم بوده است.

- صوره الارض

ابوالقاسم محمد بن حوقل بغدادی، سیاح معروف و از جغرافی دانان بزرگ عرب بوده است. از زندگانی او اطلاع کافی نداریم. به گفته ی خودش در ۳۳۱ هجری به عزم مطالعه در باره ی کشورها و ملت های مختلف و نیز به منظور تجارت از بغداد بیرون رفت. ظاهراً در اثنای سفر و در ۳۴۰ هجری اصطخری را ملاقات نمود و به اشاره ی وی چند نقشه ی جغرافیایی را اصلاح کرد و بعد از اصلاح، آن را با عنوان مسالک و ممالک نوشت. اتمام کتاب احتمالاً از ۳۶۷ هجری تجاوز نمی کند. اگر چه مطالب کتاب بیشتر در مورد جغرافیاست اما مؤلف در موارد لازم از شرح حال بزرگان و پادشاهان و امرای شهرها و توانگران و نیکوکاران و صاحبان مذاهب و نیز از بیان وقایع مهم تاریخی و اجتماعی و اشاره به زبانها و لهجههایی که میان اقوام گوناگون متداول بوده، غفلت نکرده است و از این نظر برای این پایان نامه بسیار کاربردی بوده و در مباحث مربوط به فصل سوم، تا حد زیادی از این کتاب استفاده شده است.

- مسالک و ممالک

از متون مهم و معروف در جغرافیاست و مؤلف آن ابواسحاق بن محمد فارسی اصطخری است. وی کتاب خود را از روی صورالاقالیم ابوزید سهل بلخی تألیف کرده است. او از مردم اصطخر فارس بوده و ممالک اسلامی را از بلاد هند تا مغرب سفر کرده است و دو کتاب به نام صورالاقالیم و مسالک و ممالک تألیف کرده که هر دو از روی صورالاقالیم بلخی نوشته شده است. از متن عربی مسالک و ممالک ترجمه ای در خور اهمیت در دست است که به احتمال قوی در قرون پنج یا شش انجام شده است. یکی از مزایای مهم این اثر، نقشه‌های جغرافیایی آن است که در بخش پیوست‌های این رساله از آن یاد شده است. اصطخری نیز علاوه بر اطلاعات جغرافیایی، به اوضاع و احوال مردم از نظر اقتصادی و معیشتی توجه کرده و در برخی مواقع نسب خاندان‌های مهم را آورده است و از این نظر در فصل سوم بسیار مورد استفاده واقع شده است.

۱-۱۰-۳. منابع کلامی

- النقض

کتاب النقض یا بعض مثالب النواصب فی نقض فضائح الروافض اثر گران سنگ نصیر الدین ابی الرشید عبدالجلیل بن ابی‌الفضل قزوینی رازی است و در حدود ۵۶۰ هجری تألیف شده است. اگر چه رازی در این کتاب به چشم دشمنی به اسماعیلیان نگریسته و در بیشتر جاها از حقیقت منحرف شده است، ولی چون در عصر صباحیان الموت و فاطمیان می زیسته، به تاریخ آن‌ها نزدیک‌تر بوده و در بسیاری از مواقع، حقایق ارزشمندی را روشن کرده است. به ویژه درباره‌ی اصل تعلیمی صباحی و بلکه زندگی خصوصی رهبران الموت در این کتاب به نکاتی برمی‌خوریم که در کتاب‌های دیگر نمی‌یابیم. وی در مورد آغاز دعوت اسماعیلی در ایران اطلاعات ارزشمندی را ارائه کرده که در فصل چهارم بدان اشاره شده است. همچنین این

اثر در مورد وضعیت عمومی شیعیان امامی در دوره‌ی سلجوقیان منبع معتبری به حساب می‌آید که در فصل پنجم از اشارات دقیق وی استفاده شده است.

– راحه العقل

برجسته ترین داعی فاطمی که در دوران خلافت الح اکم فاطمی در منطقه شرق فعالیت داشت، حمیدالدین احمد بن عبدالله کرمانی، فیلسوف نام بردار اسماعیلی و شاید عالم ترین متکلم اسماعیلی و نویسنده‌ی دوره‌ی فاطمیان بوده است. از زندگی و فعالیت‌های کرمانی چیز زیادی در تاریخ ثبت نشده است که گویای حیات مخفی و کاملاً سری یک داعی اسماعیلی می باشد. وی در عراق آخرین و عمده ترین اثر خود یعنی راحه العقل را در ۴۱۱ هجری به پایان برد و اندکی بعد در همان جا درگذشت. کرمانی در این کتاب، که نخستین کوشش در عرصه ی داشتن فلسفه ی اسماعیلی فاطمیان به صورتی نظام یافته است، اندیشه‌های جدیدی، از جمله یک نظام جهان شناسی نو ارائه کرد که در آن اثر نفوذ فلاسفه ی قدیم یونان و همچنین مسلمانان هویدا است. در معرفی مراتب مختلف دعوت اسماعیلی مانند داعی الدعوات، حجت، داعی و موارد دیگر که در فصل چهارم بدان‌ها پرداخته شده، از این کتاب استفاده شده است.

۱-۱۰-۴. سفرنامه‌ها

– سفرنامه‌ی ابن فضلان

این کتاب اثری ارزشمند از احمد بن فضلان بن عباس بن راشد بن حماد است. راجع به موطن، تاریخ تولد و درگذشت و شرح حال ابن فضلان در مراجع تاریخی چیزی ثبت نشده است. از گفته‌های یاقوت در معجم البلدان چنین بر می‌آید که ابن فضلان از غلامان غیر عرب خلیفه عباسی بوده است. در زمان خلیفه مقتدر و به دستور وی به سرپرستی هیأتی به سرزمین های روس، اسلاو و بلغار مأمور شده بود. هیأت روز یازدهم صفر ۳۰۹ هجری از بغداد حرکت کرده و در این سفر به شرق ایران و بخارا و در نهایت نزد پادشاه اسلاو رفته

است. به گفته‌ی وی، مقصود هیأت اعزامی، آشنا ساختن اهالی به امور دینی و تعمیق روابط دستگاه خلافت با بلغارها بوده است. شیوه‌ی وی در این کتاب داستان گونه و روایی است. به عقاید و اخلاق و مذهب و رفتار مردمان توجه نموده است. زمان ورود او به بخارا، مصادف با آغاز ح کومت نصرین احمد سامانی بوده و به قول خود او، نصر در این زمان پسری نابالغ بوده است؛ لذا روایات وی در فصل پنجم و مباحث مربوط به پیروان مذاهب گوناگون در ماوراءالنهر دارای اهمیت فراوانی می‌باشد.

– سفرنامه‌ی ناصر خسرو

ابومعین ناصر خسرو قبادیانی، شاعر و فیلسوف اسم اعیلی مذهب متوفی ۴۶۵ تا ۴۷۰ هجری بود. وی در ۴۳۶ یا ۴۳۷ هجری شغلش را در دستگاه حکومتی سلجوقیان در مرو رها ساخت و به قصد زیارت اماکن مقدس اسلامی رهسپار سفر شد. گزارش سفر هفت ساله اش کتاب سفرنامه‌ی اوست. این کتاب از اوضاع و احوال طبیعی و اقتصادی ولایات ایران که در مسیر سفر ناصر بودند، اطلاعات بسیاری به دست می دهد. او در طی این سفر به مصر می رود و بعد از سه سال توقف در آن جا با اعتقادات اسماعیلیان فاطمی آشنایی کامل یافت و لقب حجت را از جانب خلیفه‌ی فاطمی دریافت داشت و به عنوان حجت خراسان، راهی مناطق شرق ایران می شود. اهمیت ویژه‌ی سفرنامه ناصر خسرو در این است که وی خود از مروجان فکر اسماعیلی بوده و اطلاعات ارزشمندی را می توان از لا به لای گفته های وی در مورد اسماعیلیانی که بعضاً در نقاط مختلف زندگی می کرده‌اند، دریافت. علاوه بر آن، در معرفی شخصیت و تکاپوهای تبلیغی وی، از این اثر در فصل چهارم استفاده شده است.

- تاریخ بخارا

این کتاب اثر ابوبکر محمد بن جعفر نرشخی و ترجمه ی ابونصر احمد بن محمد بن نصر قباوی و تلخیص محمد بن زفر بن عمر می باشد. چنان که از نام آن پیداست، عبارت از تاریخ شهرستان بخارا است که از اوضاع جغرافیایی آن و نام شهرها و قصبات و روستاها و رودها و همچنین ذکر علما و قضات و حوادث و اتفاقات آن ناحیه مطالب ارزشمندی ارائه می دهد. نکات تاریخی آن برای روشن شدن قسمتی از گذشته تاریخ ایران سودمند و شامل حقایقی چند از اوضاع و احوال پایتخت سامانیان است که کمتر در جای دیگری می توان یافت. کیفیت تسلط فاتحان عرب بر بخارا و رواج مسلمانی در میان مردم آنجا و ظهور سپیدجامگان و خروج المقنع و پیدایش سامانیان و وضع جغرافیای آن سرزمین از موارد ارزشمند این کتاب است که در فصول مختلف این پایان نامه از آن استفاده شده است. اصل کتاب به عربی بوده و مؤلف آن را به امیر نوح بن نصر سامانی تقدیم کرده است. دو قرن بعد یعنی در ۵۲۲ هجری ابونصر قباوی آن را به فارسی ترجمه کرده است.

- تاریخ سیستان

این اثر به جهت نقل تاریخ دوره ی اول غزنوی از اهمیت بسیاری برخوردار است. تاریخ سیستان را مؤلف مجهولی در عصر طغرل بیگ سلجوقی به فارسی (و شاید هم به عربی) تألیف کرد. نقل مشروح وقایع این کتاب در ۴۴۸ هجری به پایان می رسد و ذیل بسیار مختصرش، دنباله ی شرح وقایع را تا پایان قرن هفتم هجری در بر می گیرد. وطن دوستی محلی، سخت بر مؤلف تاریخ سیستان غلبه دارد. همچنین وی به شدت ضد غزنوی است و خلع امیرخلف و آمدن ترکان غزنوی را محنتی بزرگ برای سیستان می خواند. از این کتاب در بیان برخی حرکت های شیعی از جمله قیام عبدالله بن معاویه که ذکر آن ها در فصل سوم آمده، استفاده شده است.